

Mufasssal Şarihi Sadru'l-Efâdıl el-Hârizmî'nin Şerhu'l-Ebniye Adlı Kayıp Eserinin Keşfi

The Discovery of *Sharḥ al-Abniya*: A Lost Work by Şadr al-Afâdıl al-Khwârazmî, the Commentator of *al-Mufaşşal*

Aziz Ençakar¹

Arap gramerine dair günümüze ulaşan en eski sistemli eser, Basra ekolünün öncülerinden Sıbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ıdır. Bu eserin muhtevasını özetlediği kabul edilen ve klasik nahiv literatüründe müstesna bir yer edinen çalışmaların başında ise Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Kitâbü'l-Mufasssal fî san'atî'l-râb* adlı eseri gelir. Hârizm bölgesinde kaleme alınan bu eser, yalnızca yerel çevrelerde değil, Şam, Halep, Kudüs, Mısır ve Mağrib-Endülüs gibi pek çok ilim havzasında da büyük ilgi görmüş; üzerine yüzü aşkın şerh, haşiye, ihtisar ve nazım türünde çalışma yapılmıştır.¹ Bu eser üzerine şerh kaleme alan isimlerden biri de, *Mufasssal*'ın telif edildiği ve ders kitabı olarak okutulduğu Hârizm bölgesinde faaliyet gösteren, “Sadru'l-Efâdıl” lakabıyla tanınan Mecdüddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. el-Hüseyn et-Tarâifî el-Hârizmî'dir (ö. 617/1220).

Sadru'l-Efâdıl, *el-Mufasssal*'ı okuyarak okutma ve rivayet etme icazetini aldıktan sonra² yaklaşık otuz yıl

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Aziz Ençakar (Arş. Gör),
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve
Belagati, Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye
E-posta: azizencakar@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2487-0505

Başvuru/Submitted: 03.06.2025

Kabul/Accepted: 25.07.2025

Atıf/Citation: Ençakar, Aziz. The Discovery of
Sharḥ al-Abniya: A Lost Work by Şadr al-Afâdıl
al-Khwârazmî, the Commentator of al-Mufaşşal.
İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review
15/2, (Eylül 2025): 681–686.
https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1712671

- 1 Bu çalışmalar hakkında bilgi için bk. Murat Tala, “Zemahşerî'nin el-Mufasssal'ının Şerh ve Hâşiye Literatürü: Dil Bilimi ve Dil Öğretiminde Yenilik Teklifinin Yansımaları”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Gelenegi*, ed. Mesut Kaya - Sezai Engin (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020).
- 2 Müellif Sadru'l-Efâdıl'ın *el-Mufasssal*'ı hangi hocadan okuyup rivayet

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Zemahşerî, *el-Mufasssal*, Sadru'l-Efâdıl el-Hârizmî, *Şerhu'l-Ebniye*

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, al-Zamakhshari, *al-Mufaşşal*, Şadr al-Afâdıl al-Khwârazmî, *Sharḥ al-Abniya*

boyunca bu eser üzerine yoğunlaşmış ve bu süreçte esere dair biri kısa, biri orta, diğeri ise uzun hacimli olmak üzere üç ayrı şerh kaleme almıştır. Bu şerhlerden kısa olanı *el-Mücemmera*, orta hacimde olanı *es-Sebike*, uzun olanı ise *et-Tahmîr* adlarıyla bilinmektedir.³ Tespit edilebildiği kadarıyla bu üç şerhten sadece *et-Tahmîr*'i günümüze ulaşmış ve Abdurrahman b. Süleymân el-'Useymîn (ö. 1436/2014) tarafından tahkik edilerek 1421 (2000) yılında Riyad'da Mektebetü'l-'Ubeykân tarafından neşredilmiştir. el-'Useymîn neşrin dirâse (inceleme) kısmında şarihin hayatı, eserleri ve *el-Mufasssal* literatürüne yaptığı katkıları değerlendirmiş, Sadru'l-Efâdıl hakkında eserin yayımlandığı dönemin imkânları çerçevesinde oldukça ayrıntılı ve nitelikli bilgiler sunmuştur.

Bu çalışmada verilen bilgilere göre, Sadru'l-Efâdıl 9 Şaban 555 (13 Ağustos 1160) tarihinde Hârizm'de dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini doğduğu şehirde almış, daha sonra dönemin önde gelen ilim merkezlerinden olan Buhârâ, Hucend ve Semerkand gibi şehirlerde ilmî tahsiline devam etmiştir. Hocaları arasında Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Mutarrizî (ö. 610/1213) gibi seçkin âlimler yer alırken Muvaffakuddîn b. Tâhir el-Firyâbî (ö. VII./XIII. asrın ortaları) ve İbnü'l-Müstevfî (ö. 637/1239) onun önde gelen öğrencileri arasında zikredilmektedir.

Ayrıca Moğol istilasından birkaç yıl önce Mâveraünnehir ve civarındaki ilim merkezlerini ziyaret eden Ya'kût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ*'da seyahati sırasında görüştüğü birçok âlim hakkında son derece kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Buradan öğrendiğimize göre, h. 616 yılının Zilkade ayının son günlerinde, Sadru'l-Efâdıl el-Hârizmî ile bizzat görüşmüş ve onunla ilmî meseleler üzerine müzakerelerde bulunmuştur. Ya'kût evinde misafiri olduğu el-Hârizmî'yi "zeki, babacan, güler yüzlü, güzel ve uzun sakallı, heybetli, iri yapılı ve yaşlılıktan dolayı hareket etmekte güçlük çeken bir zat" olarak tasvir etmiştir. Ya'kût kendisine mezhebini sorduğunda "Hanefî'yim, ama Hârizmli değilim, Hârizmli değilim" sözlerini birkaç defa tekrar etmiştir. Ya'kût'a göre el-Hârizmî aslında bu sözleriyle o sıralar Hârizm bölgesinde yaygın olduğu bilinen Mu'tezilî eğilimlerden beri olduğunu ve itikadının tahsil gördüğü Buharahıların itikadı üzere olduğu açıkça ifade etmiştir.⁴ Arap dili ve edebiyatı sahasında birçok kıymetli eser kaleme alan Sadru'l-Efâdıl, 12 Rabiulevvel 617'de (17 Mayıs 1220) Moğolların (Tatar) Hârizm'e gerçekleştirdiği saldırı sırasında şehit edilmiştir.⁵

etme icazetini aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, hocaları arasında *el-Mufasssal* râvîlerinden biri olan el-Mutarrizî'nin yer alması ve bazı kaynaklarda Sadru'l-Efâdıl'ın Arap dili alanındaki hocası olarak zikredilmesi, onun *el-Mufasssal*'ı doğrudan Mutarrizî'den okumuş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu ihtimale göre icazet silsilesi şöyle olmalıdır: Sadru'l-Efâdıl (ö. 617/1220) → el-Mutarrizî, Nâsir b. Abdisseyyid el-Hârizmî (ö. 610/1213) → el-Mekkî, Muvaffâk b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 568/1172) → ez-Zemahşerî (ö. 538/1164). *el-Mufasssal*'ı rivayet etme icazeti veren dil âlimleri hakkında bilgi için bk. Aziz Ençakar, "Zemahşerî'nin el-Mufasssal Fi San'ati'l-İ'râb'ının Kırâat İcazetleri", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan - Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa, 2023), 83-96.

3 el-Kâsim b. el-Hüseyn el-Hârizmî Sadru'l-Efâdıl, *Şerhu'l-Mufasssal fi san'ati'l-i'râb el-mevsûm bi't-Tahmîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 2000), 1/33, 133; 4/471.

4 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Kahire: Dârü'l-Me'mûn, 1937), 16/338-339.

5 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Ayyâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424), 13/513.

el-‘Useymîn *et-Tahmîr*’in inceleme kısmında Sadru’l-Efâdıl’ın kaleme aldığı eserleri üç başlık altında tasnif etmiştir:

- a) Günümüze ulaşan eserler,
- b) Günümüze ulaşmayan ancak müellifin diğer eserlerinde ya da başka âlimlerin çalışmalarında ona nispet edilerek zikredilen eserler,
- c) Günümüze ulaşmayan ve sadece terâcim ve tabakât literatüründe geçen eserler.⁶

Bu eserler arasında, çalışmamızın da konusunu oluşturan *Şerhu’l-Ebniye* üçüncü grupta zikredilen sekiz eserden beşincisidir. Muhakkik el-‘Useymîn’in yaptığı incelemeler neticesinde *Şerhu’l-Ebniye*’nin terâcim ve tabakât literatüründe yalnızca Ya’kut el-Hamevî’nin *Mu‘cemü’l-üdebâ* adlı eserinde ismen zikredildiği, ancak eserin herhangi bir nüshasına ulaşılmadığı anlaşılmaktadır.⁷

Arap diliyle alakalı “Ebniye” isimli eserler incelendiğinde Cermî (ö. 225/840)⁸, Ebu Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869)⁹, Sa’leb (ö. 291/904)¹⁰ ve Ebubekir ez-Zübeydî (ö. 379/989)¹¹ gibi âlimlerin Sibeveyh’in *el-Kitab*’ının sülâsî, rubâ’î ve humâsî (üç, dört ve beş harfli) isim kalıplarının anlatıldığı bölümü şerh ettikleri ve burada geçen garip kelimelerin anlamlarının izah ettikleri eserler ile Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* adlı eserinin aynı bölümüyle alakalı İbn Mâlik et-Tâî’nin (ö. 672/1274) *Zikru me‘ânî ebniyeti’l-esmâ’i’l-mevcûde fi’l-Mufaşşal* adlı risalesi karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda adı geçen birkaç eserden hareketle bir “ebniye” literatüründen bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu eserlerin tamamında sadece isim kalıplarının şerh edilmesi gibi bir durum söz konusudur. Bu durum, bazı dilsel ve yöntemsel sebeplerle açıklanabilir: İsim kalıplarının çoğunun semâî olması, bu yapılarla hangi harfin aslî ya da zait olduğunun tespitini zorlaştırmakta; ayrıca kıyâsî fiil kalıplarına göre tasnif ve tertipleri daha karmaşık hâle gelmektedir. Aynı zamanda, bu bölümde geçen garîb kelimelerin anlam bakımından da açıklanmaya muhtaç olması, müellifleri isim kalıpları üzerine şerhler yazmaya yöneltmiş ve bu doğrultuda bir gelenek oluşmuştur.

6 Sadru’l-Efâdıl, *et-Tahmîr*, 1/23-35.

7 Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 16/353.

8 Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerinden biri olan Cermî’nin tam adı Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî’dir. Bu konuda yazmış olduğu eserinin adı ise *Tefsîru ebniyeti’l-Kitâb*’tır. Hayatı hakkında bilgi için bk. Şükrü Arslan, “Cermî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/413-414.

9 Basra dil mektebi âlimlerinden biri olan Ebû Hâtîm’in tam adı Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî’dir. Bu konuda yazmış olduğu eserinin adı ise *Tefsîru garîbi mâ fi Kitâbi Sibeveyhi mine’l-ebniye*’dir. Hayatı hakkında bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, “Sicistânî, Ebû Hâtîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/139-141.

10 Kûfe dil mektebinin önde gelen âlimlerinden biri olan Sa’leb’in tam adı Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî’dir. Bu konuda yazmış olduğu eserinin adı ise *Tefsîru ebniyeti Sibeveyhi*’dir. Hayatı hakkında bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Sa’leb” (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25-27.

11 Endülüslü Arap dili ve edebiyatı âlimi Zübeydî’nin tam adı Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî’dir. Bu konuda yazmış olduğu eserinin adı ise *el-İstidrâk ‘alâ Sibeveyhi fi Kitâbi’l-Ebniye ve’z-ziyâdât ‘alâ mâ evradêhü fihî mühezzeben*’dir. Hayatı hakkında bilgi için bk. Halit Zavalı, “Zübeydî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/519-520.

Doktora çalışmam kapsamında Zemahşerî'ye ait eserlerin yazma nüshalarının izini sürerken Bursa İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu'nda 1200 demirbaş numarayla kayıtlı mecmuada bulunan risaleleri inceleme imkânı buldum. Söz konusu mecmuanın 169b–188b varakları arasında yer alan sekizinci risale, katalog kayıtlarında zahriye sayfasındaki ibare esas alınarak müellifi meçhul şekilde *Hulâsa fi ş-Sarf* adıyla kataloglanmıştı.

Mukaddime bölümünün ardından gelen metnin şerh edilmeye başlandığı kısımları incelediğimde, metnin Sadru'l-Efâdıl'ın *et-Tahmîr* adlı eserinin ilgili bölümünün geniş bir versiyonu olduğunu tespit ettim.¹² Bu tespit, ilk bakışta söz konusu risalenin *et-Tahmîr*'in kısmî bir kopyası olduğu vehmini uyandırır da elimizdeki veriler bunun doğru olmadığını göstermektedir. Öncelikle risalenin *et-Tahmîr*'inkinden farklı ve müellif Sadru'l-Efâdıl'ın yazım tarzını fazlasıyla andıran özgün bir mukaddimesi bulunmaktadır. Dahası, bu mukaddime müellif otobiyografik bilgilere de yer vermiş; Semerkand'a gittiği ilk zamanlarda yaşadığı bazı olayları aktarmış ve bunun üzerine bu eseri telif ettiğini kaydetmiştir. Bu durum hem mukaddimenin orijinal olduğunu hem de risalenin müstakil bir eser olarak kaleme alındığını göstermektedir. Sadru'l-Efâdıl'ın ilim yolculuğu ve telif kronolojisiyle ilgili mevcut bilgiler de bu tespiti desteklemektedir. Nitekim Sadru'l-Efâdıl, *et-Tahmîr*'i ilim yolculuğunu tamamlayıp memleketi Harizm'e döndükten sonra ahir ömründe (59 yaşında) kaleme alırken ilim yolculuğunun duraklarından biri olan Semerkand'da yazdığı *Şerhu'l-Ebniye*'yi çoktan bitirmiş olmalıdır. Tüm bu verilerin yanı sıra, Hârizm'e giderek müellifin evinde misafir olan Ya'kût el-Hamevî'nin, bu risaleyi Sadru'l-Efâdıl'ın müstakil eserlerinden biri olarak zikretmesi de söz konusu sonucu teyit etmektedir.

Sonuç olarak, yaptığımız araştırmaya göre kataloglama sırasında zahriye sayfasındaki ibare esas alınarak yanlışlıkla *Hulâsa fi ş-sarf* ismiyle kaydedilen müellifi meçhul bu risale, Sadru'l-Efâdıl'ın günümüze ulaşmadığı zannedilen ve ismi sadece terâcim ve tabakât literatüründe zikredilen *Şerhu'l-Ebniye*'sidir. Dolayısıyla risale katalogda kaydedildiği gibi, sarf ilmine dair ilkten telif edilmiş müstakil bir metin değil, *el-Mufasssal*'ın üç, dört ve beş harfli “ebniye” olarak bilinen isim kalıplarına dair yazılmış bir şerhtir. Bu keşfin diğer önemli bir sonucu ise, müellifin mukaddime kendi hayatına dair birinci elden verdiği bazı bilgilerin gün yüzüne çıkarılmasıdır.¹³

12 Karşılaştırmak için bk. el-Kâsım b. el-Hüseyin el-Hârizmî Sadru'l-Efâdıl, *Şerhu'l-Ebniye* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 1200), 169b-188b; Sadru'l-Efâdıl, *et-Tahmîr*, 3/145-206.

13 Bu mukaddimeden öğrendiğimize göre Sadru'l-Efâdıl, Semerkand'a ilk geldiğinde ilim halkalarını dolaşmış ancak aradığını bir türlü bulamamış; nihayet ahlâkından etkilendiği -ancak ne yazık ki- ismini zikretmediği bir âlimden önemli ölçüde istifade etmiştir.

Ek: *Şerhu'l-Ebniye* Adlı Eserin Mukaddimesi:

بسم الله الرحمن الرحيم
 أحمد الله على نعمه يُرثق فوقها المني، ويُنتار منها الغنى، ومنح يحوم عليها الأمل، ولم يكدر صفوها بخل، حمداً يصنع في يدي زمام النعم، ويعدل بي عن مناهج النقم.
 وأصلي على المخوف بأنوار النبوة، الملقوف أطناب بيته بالفتوة، محمدي النبي الأمي، وعلى أصفيائه من العربي والعجمي، صلاة تشفع للجود إلى السُّود، وتسفع بنواصي المغفرة يوم الخلود.
 وبعد: فإن علم الأئمة من أدق علوم العرب، وأخفى شعب الأدب، قل من شرع فيها بالضبط، إلا اعتسف مجهل الخط. أول من استحضر فصولها، وحصر زوائدها وأصولها: إمام الصنعة سيويه -رحمة الله عليه-، ثم إن شيخنا جاز الله العلامة فخر خوارزم أبا القاسم محمود بن عمر الزمخشري -رحمه الله- أتى في «المفصل» على أكثر أبوابها، غير مشفوعة بعللها وأسبابها، فرأيت أن أوشحها بالتعليل، على وجه الإيجاز لا التطويل.
 فصل: ولما نزلت بسمرقند، وطفقت أفلي الناس زمراً فزماً، وأقليهم معشراً ثم معشراً، وأفرغ في قالب التجربة أمجادهم، وأعرض على محال الاختبار أجوادهم، وأعجم بضروس الامتحان أعوادهم، لا لأجتدي نوالهم، بل لأحتدي فعالهم: كاد يحيل ظني، ولا يمتيه ذلك التمني، إلى أن جرى الطير السانح، فدلني على فلان -خرس الله مجده من عين الشمس والقمر، لا من عين البشر- [البسيط]
 فَالْعَيْنُ يَسْلَمُ مِنْهَا مَا رَأَتْ فَتَبَتْ * عَنْهُ وَتَلَحُّقُ مَا تَهْوَى مِنَ الصُّورِ¹⁴
 ثم لما لزمْتُ اختبازه: الزمني شيمته إختياره، ورأيت منه ما لا يندرج تحت القلم، من غرائب الكرم، فأردت أن أشيف بهذا الكتاب معاليه، وأسور به أيامه ولياليه، فأقول -وبالله التوفيق-:

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Arslan, Şükrü. "Cermi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Durmuş, İsmail. "Sa'leb". 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ençakar, Aziz. "Zemahşeri'nin el-Mufasssal Fi San'ati'l-İ'râb'ının Kırâat İcazetleri". *Bütün Yönleriyle Zemahşeri*. ed. Ömer Aslan - Abdullah Pakoğlu. 83-96. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa, 2023.
- Maarrî, Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh. *Dîvânü Ebi'l-'Alâ el-Maarrî: Saktî'z-zend*. Beyrut: Matbaatü'l-Edebiyye, 1884.
- Sadru'l-Efâdil, el-Kâsım b. el-Hüseyn el-Hârizmî. *Şerhu'l-Ebniye*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 1200.

14 el-Maarrî Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh, *Dîvânü Ebi'l-'Alâ el-Maarrî: Saktî'z-zend* (Beyrut: Matbaatü'l-Edebiyye, 1884), 15.

- Sadru'l-Efâdil, el-Kâsım b. el-Hüseyn el-Hârizmî. *Şerhu'l-Mufasssal fî san'atî'l-i'râb el-mevsûm bi't-Tahmîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 2000.
- Tala, Murat. "Zemahşerî'nin el-Mufasssal'ının Şerh ve Hâşiye Literatürü: Dil Bilimi ve Dil Öğretiminde Yenilik Teklifinin Yansımaları". *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Gelenegi*. ed. Mesut Kaya - Sezai Engin. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Tüccar, Zülfikar. "Sicistânî, Ebû Hâtîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*. Kahire: Dârü'l-Me'mûn, 1937.
- Zavalsız, Halit. "Zübeydî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424.